

A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban

Nem okoz nagyobb nehézséget annak megállapítása, hogy a szovjet középkori kutatás a politikai történet feldolgozásával párhuzamosan igen nagy figyelmet szentel a feudalizmus gazdaságtörténetének. S ha a kutatások súlypontját kívánnók megjelölni, talán nem esünk túlzásba, ha a gazdaságtörténeti kutatások elsődlegességére mutatunk rá. E kutatások fő célja a termelőerők fejlődésének konkrét, sokrétű vizsgálata a feudális formáció létrejöttében vitt szerepük szempontjából.

A szovjet középkori kutatások gazdaságtörténeti érdeklődésének és tematikájának számos vonatkozása van, melynek kimerítő ismertetését aligha teszi lehetővé a szemle rovat adta keret. Így tehát csak két kronológiailag és tematikailag többé-kevésbé összefüggő mozzanatra kívánok rámutatni.

Évek óta a szovjet történészek figyelmének középpontjában van a kelet-európai feudalizmus kialakulásának kérdése és a nomád állattenyésztő népek feudális fejlődésének problematikája. Az előbbi kérdés kutatásakor kettős feladatot kíván megoldani a szovjet kutatás: vizsgálja a nemzetségi-törzsi társadalom fejlődését a feudális viszonyok kialakulása irányában azoknál a népeknél, amelyek fejlődésükben nem a rabszolgatartó formáció útján jutottak el a feudalizmushoz. Másrészt vizsgálja azt a fejlődési vonalat, amelyik Bizánc középkori történetében konkretizálódik, ahol egyrészt a rabszolgatartó

¹⁴ Ld. Marx—Engels művei, XXIV. köt. 376, 388—389. l. (oroszul).

¹⁵ Ld. pl. „Volksstaat”, 1871. X. 4.; 1872. V. 18, valamint „Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund” 1871. X. 1.

¹⁶ Marx—Engels művei, XXIV. köt. 380. l. (oroszul).

¹⁷ Ld. MLI Közp. Pártarch. f. 1., op. 1., 2810. őrz. egys. Oroszul a „Karl Bilndról” írt cikk először Marx—Engels művei 2. kiadásának 17. kötetében jelent meg (269—270. l.).

formáció felbomlása, másrészt ezt a fejlődést nem ismerő szláv népek felbomló nemzetségi viszonyai alapján alakult ki a Bizánci Birodalom európai területeinek feudalizmusa.

Mind a két részprobléma kutatása során a szovjet történetesek éles eszmei, módszertani vitát folytatnak a nyugati, polgári történeti felfogással. S ez utóbbi mozzanat nem utolsó szempont a szovjet középkori gazdaságtörténeti kutatásokban, ugyanis igen fontos feladat kimutatni a polgári történetírás ferdítéseit a kelet-európai feudális fejlődés megítélésében. E ferdítések vagy a szláv népek körében a IX—X. században kialakult feudális viszonyok tagadását jelentik, vagy idegen hódítás eredményeként tüntetik azt fel, s e tekintetben is csak az államszervezet létrejöttének politikai történeti körülményeire szorítkoznak. Ha pedig érintenek is gazdaságtörténeti kérdéseket, aránytalanul kihangsúlyozzák a varég kereskedő elemek szerepét a keleti szláv állam létrehozásában, ami nem más, mint a hirhedt „varég elmélet” felmelegítése a skandináv kereskedelmi kapcsolatok mértéktelenül eltúlzott jelentőségének tüzenél.

A Bizánci Birodalom gazdasági-társadalmi rendje feudális jellegének tagadása a nyugati történetírás részéről szintén komoly eszmei-módszertani harc színterét képezi. A szovjet bizantinológia elismerve ugyan a bizánci feudalizmus sajátos vonásait, a feudális nagybirtok klasszikus formáinak hiányát, a bizánci parasztság kizsákmányolásának sajátosságait, rámutat arra, hogy a bizánci feudalizmus minden egyedi, sajátos képe ellenére az alapvető osztálytagozódásokat a feudális földtulajdon és a hűbéri függőségbe került parasztok kizsákmányolása határozta meg.

Ami a nomád, állattenyésztő népek feudális fejlődését illeti, a Szovjetunió egyes népei történeti fejlődésében igen jelentős ez a probléma. Ez a kérdés csoport etnikailag annyira szerteágazó, hogy még a többé-kevésbé teljességre törekvő felsorolás is oldalakat venne igénybe. Ézért csak a probléma kelet-európai feudális fejlődést érintő vonatkozására szeretnék röviden kitérni. Már csak azért is, mert az előbbieken felvázolt kérdéskör éppen e vonatkozásban kapcsolódik egymásba.

Ismert tény, hogy a keleti szlávok feudális fejlődésében nem elhanyagolható a dél-orosz steppéket a korai középkor folyamán uraló különböző nomád és félnomád népek története. A IX. század végétől, amikor a poljánok által egyesített keleti szláv törzsek feudális fejlődésükben a kievi nagyfejedelmek jogára alatt eljutottak a korai feudális állam megalapításáig, különösen szembevetendő az a harc, mely a Kazár Kaganátus által egyesített szaltovo-majácki kultúra népeivel folyt. Valóban a rendelkezésre álló írásos emlékek e két hatalom közötti harcot emelik ki, ami nem véletlen, hiszen a kelet-európai feudális fejlődésre döntő hatást gyakorló Kievi Oroszország krónikásai másként nem is ábrázolhatták a két vetélkedő hatalom közti viszony jellegét. Ma már azonban számos vonatkozásban sokoldalúbban, bonyolultabban áll előttünk a kazár és a kievi kapcsolatok problémája, noha még távol vagyunk attól, hogy minden gazdasági és politikai szempontot az akkori reális történeti valóságnak megfelelően tudjunk elhelyezni. Sok még az egységes történeti kép megalkotásakor alig hasznosítható fragmentum. A Kievi Fejedelemség déli és délkeleti szomszédait általában nomád népeknek nevezi a történetírás. A besenyők és kunok esetében ez a meghatározás helytálló. De távolról sem fedi a valóságot ez a meghatározás, ha az előbbieken szaltovo-majácki kultúra népeiként említett történeti képződmény egészére is kiterjesztjük a nomád meghatározást. Ugyanis a legújabb szovjet — elsősorban régészeti — kutatások eredményeként módosítani kell az egységes nomád környezet fogalmát.

A Don, a Donyec és a Volga folyók mentén a korai középkor századaiban kisarjadt földműves anyagi kultúra, a további évszázadok folyamán is igen nagy szerepet töltött be a különböző, a kelet-európai steppén áthullámzó nomád népek gazdaságának ekés földműves átalakításában. Az eddigi kutatások vitathatatlaná tették, hogy a keleti szlávok nemzetségi-törzsi történeti korszakának utolsó szakaszában (VII—IX. század) a nehéz csoroglyás ekés földművelés az előbbieken említett nem szláv területen már létezett. Kiderült a szláv és a szaltovo-majácki törzsek közti korai kapcsolatok jellege is, s megállapítható, távolról sem voltak jellemzők a csupán katonai, harcias jellegű viszonyok a két nagy etnikai kultúrátomban. Éppen ellenkezőleg, elsősorban a békés gazdasági kapcsolatok domináltak, különösen a technikai-termelési vívmányok kölcsönös elterjedésében anélkül azonban, hogy ezt észrevehető etnikai összeolvadás kísérte volna. Számos esetben bizonyított a szláv faluközösségek betelepődése szaltovo-majácki területre és viszont. A nagyobb, jelentősebb szaltovoi településeken is aránylag korán megjelentek a szláv telepések, s a VIII—IX. századot illetően ez a békés kapcsolat igen jól megfigyelhető. Nem tekinthető alaptalannak az a nézet, amely a kapcsolatok mögött piaci, kereskedelmi kapcsolatokat lát, ugyanis a feudális viszonyok kialakulásának egyik valóban fontos feltételének látszik a nemzetségi törzsi izoláltság feloldása a mégoly kezdetleges, területileg igen korlátozott, esetleges kereskedelmi-piaci kapcsolatok révén. Tény-

leg felületesnek tűnik az a nézet, amely a nemzetségi-törzsi izoláltság felbomlása mögött csak az egyes főnökök hatalmi érvényesülési vágyát látja, s e mögött nem veszi észre az említett átmeneti korban megjelent kezdetleges pénz—áru viszonyokat.

A kazár fennhatóság alatt élő szaltovo-majácki lakosság ekés földműves anyagi kultúrája alapján kialakuló feudális társadalmi és gazdasági rendje számára a történelem igen nehéz és erejét szinte felülmúló feladatot rótt ki. A Kazár Kaganátus földművelő népeinek állandóan küzdeniök kellett a nomád népek szakadatlan hullámaival, azok gazdasági rendjét meg kellett kísérlelniük beoltani a földműves anyagi kultúrába, s ezt a kísérletet a VIII—IX. század vonatkozásában nem lehet teljesen sikertelennek tartani, amint arra a szovjet történészek rámutatnak.

A szovjet történettudományban jelentkezett olyan nézet, amely szerint a nomád népek gazdasági és társadalmi berendezkedése a IX. századtól lényegében a XVIII. század elejéig azonos képet mutat. E nézet azt tartotta, hogy a nomád népek körében aránylag korán jelentkező gazdasági és társadalmi differenciáció lényegében feudális viszonyok kialakulásához vezetett. A feudális társadalmi viszonyok kialakulásában döntő szerep jutott az állatállomány mint a nomád népek fő gazdasági forrása felhalmozódásának egyesek kezében, amely természetszerűen maga után vonta a szociális függőség és uralom megjelenését is. A nomád népek feudális fejlődésére rendkívül jellemző a nemzetségi, törzsi viszonyok, intézmények továbbélése, a kézművesség fejletlensége, az állandó jellegű nagyobb települések és a kereskedelem hiánya.

E nézettel szemben az utóbbi időkben egy újabb vélemény jelent meg a szovjet történettudományban. E nézet szerint nem az állatállomány felhalmozódása vezetett a nomád népek feudális viszonyainak kialakulásához, hanem náluk is elsősorban a földtulajdon öltött feudális jelleget, és a nemzetségek kezéből kicsúszott legelők a feudalizáló nemzetségi és törzsi arisztokrácia kezébe kerültek, a megmaradt nemzetségi viszonyok pedig csak a feudális tulajdon és függőségi formákat leplezik. A nomád állattenyésztés a föld hasznosításának egyik történetileg létrejött formája. Az állatállomány a nomád népek termelésének csak egyik feltétele, amely azonban a föld, a legelő nélkül — a termelés másik feltétele nélkül — elképzelhetetlen, s ezért a termelés eme legfontosabb feltételének birtoklása nélkül nem képzelhető el a feudális viszonyok kialakulása. A kutatások azt bizonyították, hogy az állatállomány nagymértékű koncentrációja egyesek kezében nem kizárólagos bizonyítéka a nomád társadalmon belül létrejött szociális egyenlőtlenségnek. Természetesen az állatállomány koncentrációja egyesek kezében utal ezek társadalmi rangjára, de ugyanakkor megfigyelt tény több nomád nép esetében, hogy egyes főemberek kezében kevesebb állatállomány volt, mind a tőlük függőségben, nekik szolgáltatásokat teljesítő jobbágy pásztorok kezében. A nomád népek feudális állapota nem volt mozdulatlan, ha igen lassan is, de új elemek jelentek meg a nomád népek gazdasági és társadalmi szerkezetében.

Ha az új jelenségek jellegét kívánjuk összefoglalni, először rá kell mutatni a nemzetségi intézmények makacs továbbélésének néhány okára. A nomád állattenyésztés mint a föld termőerejének igen extenzív hasznosítása el sem képzelhető az emberi munkaerő kollektív szervezetsége nélkül. A nomád pásztor állatállománya rendkívül ki van téve a természet szeszélyeinek, ezért rá van szorulva a közösség támogatására. A nemzetségi intézményeknek a nomád gazdasági szervezet lényegéből fakadó továbbélése sok félreértés és torzítás forrásává vált, különösen a polgári történetírásban; pl. a kazah „aul” jellegének megítélésében. Többen hajlottak az „aul” idealizálására, melyet mint a kollektív segítőkézség, a rokoni közösségek kizsákmányolást nem ismerő szociális alapegységét tartottak nyilván. Holott az „aul” mint a kollektív termelési folyamat kényszerű eszköze nem a rokonsági elv szerint, hanem valamely feudális főnöktől függő, annak legelőjén legeltető, szolgáltatásokra kötelezett termelési és gazdasági egység jött létre, a valóban nemzetségi intézmények bomlása eredményeként. Az „aul” önmagán belül sem volt az egyenrangúak közössége, mert ha az „aul” függött az úrtól, akkor e szervezeten belül az egyes családok között is volt szociális és vagyoni egyenlőtlenség, amely kifejezésre jutott a szolgáltatások teljesítésének elosztásában. Tehát a nomád népek termelési folyamata a feudalizmus viszonyai között is kollektív maradt — ellentétben a feudális földműves faluközösségek termelési folyamatával —, és megteremtette a maga számára legalkalmasabb társadalmi alapegységet, amely már a szociális egyenlőtlenség és nem pedig a szociális harmónia szerve volt. Az új jelenségek sorába tartozott a földművelés elterjedése a nomád népek körében. S e vonatkozásban fontos feladatot teljesített a szaltovo-majácki kultúra földműves anyagi kultúrája. Ugyanis a tények tanúsága szerint a Kazár Kaganátus területén megkezdődött a különböző etnikumú nomád népek gazdaságának átalakulása a földművelés irányába. Egyébként a nomád népek viszonya a földműveléshez nem határozható meg egységes séma alapján. Mindenesetre úgy tűnik — többek között a burját-

mongol jangut nemzetség gazdaságtörténeti tanulmányozása alapján —, hogy a szarvasmarhatenyésztés fokozódása jelentős szerepet töltött be a letelepedés, a készletgazdálkodás s végső soron a földművelés kialakításában és a földmagántulajdon intézményének megszilárdulásában. Ismert tény, hogy a koraközépkori belső-ázsiai nomád türkök mezőgazdasági szerszámokat, többek között több ezer ekét kértek a kínaiaktól. Mindenesetre, a nomád állattenyésztő népek gazdaságának ekés földművelés gazdasággá való átalakulásának autochton fejlődési vonalával foglalkozva, óvakodni kell az egységes sémák felállításától.

A Kazár Kaganátus méhében megindult folyamat nem fejeződhetett be több okból sem. Többek között azért sem, mert a gazdaságilag és etnikailag egységes, politikailag megerősödött Kievi korafeudális szláv állam szétzúzta a Kaganátust, amely sem gazdaságilag, sem társadalmilag, s ezért politikailag sem tudta megemészteni a ráháruló történeti feladatokat. Ennek ellenére ezt a fejlődési vonalat úgy kell számontartani, mint a kelet-európai feudalizmus kialakulásának egyik vonalát, amely pusztulásával is bizonyítja, hogy szilárd, fejlett feudális viszonyok csakis az ekés földművelés alapján alakulhatnak ki. S hogy ez így van, azt bizonyítja a Kazár (Kipcsak) Steppe további sorsa is.

A XIV. században, amikor az említett területet a mongol Arany Horda bírta, s a mongol hadak féktelen terrorja már-már a pusztulás szélére juttatta magát a mongol hadszervezetet, amikor az állandó dinasztikus harcok következtében mind az állattenyésztő, mind a földművelő területeken a teljes elnéptelenedés, a termelőerők teljes pusztulásának a veszélye forgott fenn, a kazár korból öröklődött eke áttörte magát a mongol hadak terrorján és ismét formáló erővel szólt bele a nomád népek sorsába. A Kazár (más néven Kipcsak) Steppe a mongol dinasztikus harcokban igen előkelő szerepet töltött be. Az Arany Horda központja, Berke Szaráj körüli steppe a hatalmi vetélkedésekben kulcspozíciót töltött be. Aki az Arany Horda nyugati területeit bírta, annak tekintélye volt az egész birodalomban.

Gazan kán reformjának alapja — Rasid-ed-Din költői kifejezésével élve — a mongol harcosok „szenvedélyes óhaja” volt, földet birtokolni és azt megművelni. A mongol hadak eltartása a „berát” rendszer alapján teljesen reménytelen vállalkozás volt. Helyére az ún. „ikta” rendszer lépett, melynek értelmében a hadak téli és nyári szállásait összekötő utak mentén a földek az ezredek, századok, tizedek s a tizedek egyes harcosai birtokába mentek át, a mongol katonák pedig földműveléssel és állattenyésztéssel kezdtek foglalkozni. Az „ikta” földdel rendelkező mongol harcos köteles volt a káni udvar számára megállapított adókat és szolgáltatásokat fizetni. Az „ikta” földek elidegeníthetetlenek voltak, és a birtokba halála után vagy annak fia, vagy nemzetségének valamely férfitagja került az „ikta” lajstromba. Az a körülmény, hogy az „ikta” rendszer a volt kazár területen kezdett meghonosodni, jogossá teszi a szovjet történetírásnak azt a feltételezését, hogy az említett területen, ha elnyomva, a mongol terror által megnyomorítva is, de megmaradt a földművelés. Ezt a feltételezést valószínűsítik azok a perzsa és arab útleírások is, melyek a mongol uralom alatt élő Kazár Steppén hol virágzó, hol tengődő földműves településekről írnak, aszerint, hogyan hullámozott a beharcokat folytató mongol fejedelmek hadi szerencséje.

Íme a földműves anyagi kultúra VII—X. században kisarjadt és megerősödött hajtásai nem veszttek kárba, kiállták a zord történelmi megpróbáltatásokat, s az Arany Horda feudális fejlődésében a kezdetben jelentéktelen s csak a rablás szempontjából számbajehető területe a mongol részbirodalom további fejlődését meghatározó tényezővé vált.

Úgy vélem, a szovjet középkori gazdaságtörténeti kutatások nem jelentéktelen módszertani és tárgyi történeti tanulságot kínálnak nemcsak általános szempontból, hanem a magyar feudalizmus kialakulása kutatásának vonatkozásában is. Nem árt óvakodni az elsietett következtetésektől, ugyanis ma még nem látható egész világosan a magyar törzsek kazár földön betöltött szerepe. Nem egészen világos, milyen mély volt a szaltovo-majácki fejlődés hatása a magyar törzsek gazdasági tevékenységére. Egy bizonyos, a magyar és az említett kultúra etnikuma közti viszony történeti jelentőségét nem lehet kimeríteni csak a motívumkincs átvételének és analógiáinak művészettörténeti fejtegetéseivel. Ez csak egy komponens, amely a kelet-európai feudális fejlődés egyik hőcsőjéhez vezet ugyan, de nem ad magyarázatot a kapcsolatok lényegére vonatkozóan. E kapcsolatok lényegét a Kazár Kaganátus területén végbement gazdasági és társadalomtörténeti folyamatok alkotják. E folyamatok figyelmes tanulmányozása nem kis mértékben elősegítheti a magyar feudalizmus kialakulásának megértését.

Bartha Antal